

कविता समीक्षाको शैलीवैज्ञानिक आधार

डा. इन्द्रबहादुर भण्डारी 'इन्द्रेणी'

Stylistic Features of Poetry Analysis

Dr. Indra Bahadur Bhandari "Indreni"

¹Tribhuvan University, Mahendra Multiple Campus, Nepalgunj¹Corresponding Author: indrani40bhandari@gmail.com

Article History: Received: April 3, 2022

Revised: May 10, 2022

Published: June 2, 2022

लेखसार

कविता विधा रचनाका दृष्टिले सर्वसुलभ, छिटोछरिता र सर्जकको आफ्नो रुची र खुबीअनुसारको लोकप्रिय विधा हो । यस विधामा सर्जकले आफ्नो रुची र खुबीअनुसार सानोभन्दा सानो रचना पनि सिर्जना गर्न सक्छ भने बृहत्तम् विशालकाय कृतिको पनि रचना गर्न सक्छ । यसका लागि सर्जकमा प्रतिभा, व्युपत्ति र अभ्यासको आवश्यकता पर्छ । काव्य रचना गर्दा सर्जकमा काव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रति सचेत हुनु आवश्यक हुन्छ । सिर्जनामा सर्जकले नवीनताको खोजी गर्न लेखकले जीवनजगतका अतिरिक्त पूर्व सिर्जना भएका कृतिको व्यापक अध्ययनलाई जोड दिनु पर्छ । परिपक्व सर्जकबाट मात्र उत्कृष्ट र मूल्यवान कृतिको सिर्जना हुने गर्छ र त्यस्ता कृतिको समालोचना गर्न समालोचकहरु लालायित हुने गर्छन् । मूल्यवान कृतिको समालोचनाबाट पाठकले त्यसको गुणतत्वलाई आफ्नो जीवनशैलीसँग जोड्ने गर्छन् । कृति समालोचना गर्ने विभिन्न मान्यताहरुमध्ये शैलीविज्ञान आधुनिक भाषाशास्त्रीय मान्यता हो । शैलीविज्ञान कृतिकेन्द्रित भएर समालोचना गर्ने पद्धति हो । यसले कृति भित्रका विशेषताहरुलाई केलाउने कार्य गर्छ । शैलीविज्ञानले साहित्यिक कृतिको संरचना, बनोट र बुनोट आदिलाई खोतल्छ । सैद्धान्तिक विश्लेषणद्वारा त्यसमा अन्तरनिहित कला सौन्दर्य र साहित्यिकताको उद्घाटन गर्दछ । शैलीवैज्ञानिक आधारमा कृति लेखन गर्नका लागि भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा पाइने विभिन्न प्रविधिको प्रयोग गरिन्छ । कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषणका क्रममा त्यस कृतिको विधागत प्रकृति, विश्लेषणको क्षमता, ज्ञान र त्यसको अध्ययन महत्वपूर्ण हुन्छ । शैलीविज्ञानमा विकल्प चयन, अग्रभूमि निर्माण, विचलन, समानान्तरता र शैली चिन्हक आदिका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरिन्छ ।

Abstract

In terms of composition, poetry is the most accessible, fast and popular science according to the creator's taste and talent. In this genre, the creator can create even the smallest works according to his taste and talent, and he can also create the largest giant works. For this, the creator needs talent, pedigree and practice. While composing a poem, it is necessary for the creator to be aware of the theoretical nature of the poem. In order for the creator to search for innovation in creation, the writer should emphasize a comprehensive study of previously created works in addition to the life world. Excellent and valuable works are created only by mature creators and critics are reluctant to criticize such works. By criticizing a valuable work, the reader connects its quality with his lifestyle. Stylistics is a modern linguistic theory among the various theories of criticizing a work. Stylistics is a work-centered method of criticism. It serves to highlight the features within the work. Stylology examines the structure, tone and texture of a literary work. During the analysis of some stylistic studies, the literary nature of that work, the ability of analysis, knowledge and its study are important. In stylistics, the work is analyzed on the basis of selection of options, foregrounding, deviation, parallelism and stylistic markers etc.

Keywords: stylistic, choice, selection, foreground, divergence, parallelism, style, genius, etymology, practice, initiator, novelty, methodological nature, philological digestion

परिचय

कवि शब्दमा ता प्रत्यय लागेर कविता शब्दको निर्माण भएको छ। कवि शब्दले सर्जक वा सिर्जन गर्ने व्यक्तिलाई जनाउँछ, भने कविता शब्दले कविद्वारा सिर्जना गरिएको रचना वा सिर्जनालाई जनाउँछ। साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये कविता विधा लोकप्रिय र सम्पन्न विधाका रूपमा चिनिन्छ। कविता विधा प्राचीन समयदेखि नै लोकप्रिय र समृद्ध विधाका रूपमा स्थापित भएको छ। कविता सिर्जना गर्न छुट्टै कवितामय हृदयको आवश्यकता पर्छ भने कविता समीक्षाका लागि गहन अध्ययन र समालोचकीय वैदिकताको आवश्यकता पर्छ। कविता समीक्षाका विभिन्न आधारहरू छन् ती आधारहरूमध्ये शैलीवैज्ञानिक आधार आधुनिक भरपर्दो मान्यता हो। यसमा कविता विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधारलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

शैलीवैज्ञानिक आधार :

शैलीविज्ञान 'Stylistics' शब्द नेपाली दुईवटा पदहरू 'शैली' र 'विज्ञान' मिली बनेको छ। 'शैली' ले ढङ्ग, तरिका वा रीतिलाई जनाउँछ भने विज्ञानले कुनै पनि कुराको सत्य तथ्यलाई प्रमाणित गर्ने आधारलाई जनाउँछ। सामान्य अर्थमा शैलीविज्ञानले शैलीको अध्ययन गर्ने विज्ञान भन्ने बुझाउँछ भने विशिष्ट रूपमा यसले भाषाको माध्यमबाट गरिने साहित्यको वस्तुनिष्ठ आलोचना प्रणालीलाई शैलीवैज्ञानिक समालोचना भनिन्छ बुझाउँछ।

शैलीविज्ञान भाषाविज्ञान र साहित्यशास्त्रको समन्वय रूप हो। भाषावैज्ञानिक पक्षलाई समेटेर साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्ने काम यसमा हुन्छ। भाषाविज्ञानमा उपलब्ध उपकरणका मद्दतले कृतिको शैली विश्लेषण गर्दछ। शैलीविज्ञानको मूल ध्येय पनि कृतिको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु हो। 'कृति विश्लेषणमा विश्लेष्य कृतिको भाषाशैली कस्तो छ भन्ने आधार महत्वपूर्ण हुन्छ। कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्नुपूर्व सर्वप्रथम विश्लेष्य कृतिको प्रकृति कस्तो छ ? विश्लेषकको आफ्नो ज्ञान के कति छ ? उसको आफ्नो क्षमता के कस्तो छ ? उसको शक्ति र सीमा के हो ? भन्ने कुरा महत्वपूर्ण मानिन्छ (शर्मा, २०५५ : ५४८)।' जवसम्म यी विभिन्न विषयमा समालोचक सचेत हुँदैन तवसम्म कृतिको सही र वस्तुपरक समालोचना हुन सक्दैन भन्ने कुरामा समालोचकहरूले जोड दिएका छन्।

कविता विश्लेषण गर्नुपूर्व विश्लेषकले कृति र कृति विश्लेषणको सैद्धान्तिक पक्षबारे गहन अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ। 'विश्लेषकले कुन प्रकृतिको कृतिको विश्लेषण गर्दैछ भन्ने कुरा पहिलो महत्वपूर्ण कुरा हो। साहित्यका विभिन्न विधाहरू रहेका हुन्छन्। कृतिको प्रकृति भन्नाले मूलभूत प्रवृत्ति, त्यसभित्रका स्वभाव, विचार वा सन्देशलाई बुझ्नु पर्छ (दाहाल, २०५८:१०)।' विधाको प्रकृति अनुसार त्यसको संरचना, बोट, भाषिक अभिव्यक्ति, विचार आदि प्रकट भएका हुन्छन्। कृतिको प्रकृतिअनुसार विभिन्न भाषिक कोणहरूको अवलम्बन गरेर विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। सानो संरचना भएका पद्य साहित्यिक कृतिको सन्दर्भमा कृतिभित्रका संरचनाहरू भाव/विचार, लय भाषाशैलीका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्ने काम हुन्छ भने ठूला पद्यकृतिभित्र कथानक, पात्र, परिवेश। भाषाशैलीका अतिरिक्त अन्य यावत पक्षहरू पनि हेर्ने गरिन्छ। यस कार्यमा भाषाविज्ञानको प्रयाप्त मात्रामा आधार लिनुपर्ने हुन्छ। यस कार्यमा व्याकरणक, भाषिक र संरचनात्मक घटकहरूलाई लिनुपर्ने देखिन्छ भने भाषाविज्ञानका ध्वनिदेखि वाक्यसम्मका संरचनाहरूलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ।

कुनै पनि कृतिको विश्लेषण पूर्व विश्लेषकलाई विभिन्न पक्षहरूको बारेमा यथेष्ट जानकारी राख्नुपर्ने हुन्छ। शैलीवैज्ञानिक आधारमा कृतिको विश्लेषण हचुवाको भरमा गरियो भने त्यो लङ्गडो हुन जान्छ। सर्वप्रथम कृति कुन प्रकृतिको छ त्यसको ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। यस पछि शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्षलाई बुझ्नेको हुनुपर्छ। कुन-कुन आधारमा शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्ने हो भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनु आवश्यक हुन्छ। शैलीविज्ञान भाषावैज्ञानिक उपकरणसँग सम्बन्धित भएकोले भाषाविश्लेषणका आधारहरूको बारेमा पनि परिचित हुनु आवश्यक हुन्छ। भाषाविज्ञान र शैलीविज्ञानका सैद्धान्तिक पक्षको ज्ञान भयो भने विश्लेषकले कुनै पनि कृतिलाई सजिलोसँग विश्लेषण गर्दछ। यसैगरी कृतिको संरचनात्मक पक्षसँग मात्र नभएर विचार पक्षसँग पनि विश्लेषक परिचित हुनु आवश्यक हुन्छ।

कुनै पनि विश्लेषकले कृतिको विश्लेषण गर्दा आफ्नो क्षमता प्रदर्शन रहरहेको हुन्छ। अतः कृतिको विश्लेषण विश्लेषकको क्षमतामा भर पर्ने स्वभाविक नै हो। शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्ष र भाषाविज्ञानका प्रविधिको प्रयोग क्षमतालाई बढाउन सक्थो र तह अनुरूपको व्यावहारिकता प्रदर्शन गर्ने सक्थो भने उसको विश्लेषण प्रभावकारी हुन्छ।

कृतिको विश्लेषण समग्रताका आधारमा गर्नु कठिन नै हुन्छ। कृतिको विश्लेषण कुन पक्षमा आधारित भएर गर्ने हो भन्ने कुरा पनि कृति विश्लेषणको लागि महत्वपूर्ण कुरा हो। 'शैलीविज्ञान विश्लेषणका लागि पाश्चात्य भाषावैज्ञानिक आधारहरू वर्णनात्मक, संरचनात्मक, रूपान्तरणात्मक, रूपार्थपरक, व्यवस्थापरक आदिलाई लिन सकिन्छ। कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन

विश्लेषणका क्रममा पाश्चात्य मान्यतालाई मात्र आधार बनाइनु पर्छ भन्ने छैन । संस्कृत समीक्षा पद्धतिका विभिन्न प्रारूपहरू जस्तै वक्रोक्तिपद्धति, औचित्यपद्धति, रीतिपद्धति, ध्वनि सिद्धान्तबाट पनि शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्न सक्ने देखिन्छ (शर्मा, २०४८ : २२६) । कृतिको अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्दा क्षेत्र र सीमामा आवद्ध भएर गर्नुपर्ने हुन्छ ।

शैलीवैज्ञानिक दृष्टिले कृतिको विश्लेषण गर्नका लागि भाषिक पक्ष नै मुख्य आधार हो । विभिन्न भाषिक उपकरणहरूको उपयोग गरेर कृतिको विश्लेषण गरिन्छ । 'भाषाको प्रयोग सामान्यतया व्याकरणिक नियमअनुसार भए पनि यस सन्दर्भमा शैलीविज्ञानका आधारमा भाषिक व्यवस्था हेर्दा भाषामा भएका विचलनहरूलाई समेत हेरिन्छ (शर्मा, २०४८:९)।' साहित्यिक कृतिको आधार सामग्री भाषा भएकोले यसको आफ्नै खालको संरचना रहेको हुन्छ ।

कुनै कृतिलाई भाषावैज्ञानिक आधारमा विश्लेषण गर्दा विभिन्न घटकहरूका आधारमा गर्नुपर्छ । साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण गर्दा कम्तिमा यसमा निहित दुई तहको ख्याल राख्नु पर्छ : जस्तो भाषिक संरचना र साहित्यिक संरचना । भाषिक संरचना ध्वनि, वर्ण, रूपदेखि सङ्कथनसम्मका एकाइमा विस्तारित भई आवद्ध एवम् संरचित हुन्छन् । भाषिक उपकरणहरूको संरचनालाई साहित्यिक विशिष्टता दिन निम्न घटकहरूको आवश्यकता पर्दछ । जसमा (क) विकल्प चयन (ख) अग्रभूमि निर्माण (ग) विचलन (घ) समानान्तरता (ङ) शैलीचिह्नक ।

चयन

साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्तिको विविधता रहेको हुन्छ । अझ कवितामा त यसको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । विकल्प चयनमा लेखक सचेत हुन सकेन भने कृतिको भाषिक सौन्दर्य पक्ष नै कमजोर बन्न जान्छ । 'कृतिमा विविधता सिर्जना गर्न भाषामा उपलब्ध विकल्पहरूले ठूलो भूमिका निर्वाह गर्दछन् । त्यसैले विकल्पहरूलाई शैलीको सर्जक मानिन्छ (अधिकारी, २०६२ : २६९)।' यिनै विकल्पहरूमध्ये उपयुक्त कुनै एउटाको छनोट गर्नुलाई नै चयन भनिन्छ । भाषामा वर्ण, रूप, शब्द आदि विभिन्न एकाइहरू हुन्छन् । उक्त एकाइहरूको समूहभित्र मिल्दाजुल्दा उपकरणहरूलाई छनोट गर्नुपर्ने हुन्छ । कृतिगत शैलीको पहिचान गर्ने र सो आधारमा कृतिको मूल्याङ्कनका निम्ति चयनको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । कुनै पनि कृतिमा कृतिकारले कुनै कुराको अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा उपलब्ध विभिन्न विकल्पहरूमध्ये कुनै एउटा विकल्प छनोट गर्दछ । चयनलाई विद्वानहरूले विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । भाषिक चयनका दृष्टिले मुख्य-मुख्य चयनहरूलाई निम्न अनुसार देखाउन सकिन्छ ।

शब्दचयन :

साहित्यिक कृतिमा शब्द चयनको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । अझ कवितामा त यो अत्यन्तै महत्वपूर्ण मानिन्छ । अर्थका दृष्टिले भाषाको लघुतम एकाइका रूपमा शब्दहरू आउँछन् । भाषिक अभिव्यक्ति पूर्ण हुनका लागि शब्दहरूको संयोजनको आवश्यकता पर्दछ । अर्थात् वाक्य निर्माणको आधारभूत एकाइ शब्द हो । 'भाषामा कुनै एउटा कुरालाई व्यक्त गर्न धेरै शब्दहरू रहेका हुन्छन् । जस्तै नेपाली शब्दका तहमा स्त्रीलाई बुझाउने नारी, अबला, आइमाई, स्वास्नीमानिस, रमणी, सुन्दरी, कल्याणी आदि विभिन्न विकल्पहरू छन् । उपयुक्त विकल्पहरूमध्ये कुनै कृतिकारले कुनै एक सन्दर्भमा कुनै एक विकल्पको चयन गर्छ भने त्यो अकारण हुँदैन (शर्मा, २०४८ : १०)।' उपयुक्त शब्द चयनमा कृतिकारको आफ्नो ज्ञान, अनुभव र उसको शब्दभण्डार क्षमतामा पनि भर पर्छ । यसका लागि कृतिकारले प्रयाप्त अध्ययन गर्नु अति जरुरी देखिन्छ ।

वाक्यचयन

भाषिक अभिव्यक्तिको महत्वपूर्ण एकाइ वाक्य हो । कृतिकारले जति सरल ढङ्गले वाक्य खेलाउन सक्छ त्यति नै अभिव्यक्तिमा मिठास आउन सक्छ । वाक्य वाक्य मिलेर अनुच्छेद बन्छ र अनुच्छेद अनुच्छेद मिलेर सानो वा ठूलो संरचनाको कृति निर्माण हुन्छ । कृतिमा एउटा वाक्यले एउटा कुरा वा भावलाई बुझाउँछ । साहित्यकारले कुनै कृतिमा आफ्नो क्षमता अनुसार वाक्य चयन गर्दछ । भाषावैज्ञानिक दृष्टिले वाक्य व्याकरणको सीमामा आवद्ध हुनुपर्दछ । तर लेखकले काव्य सिर्जना गर्दा व्याकरणिक विचलनयुक्त वाक्य चयन गर्नु जरुरी हुन्छ । साहित्यिक कृतिमा व्याकरणसम्मत भाषाको प्रयोग हुँदैन जसरी अभिव्यक्तिमा मिठासपन आउँछ वा अभिव्यक्ति कलात्मक हुन्छ त्यस्तो भाषाको प्रयोग गर्न लेखक सचेत हुनुपर्छ ।

उखान टुक्काको चयन

उखान र टुक्का भाषाका महत्वपूर्ण अङ्ग हुन् । उखान टुक्कालाई सँगै उच्चारण गरिए पनि यी दुवै आपसमा नितान्त भिन्न छन् । टुक्का पदसमुह हो भने उखान वाक्यस्तरमा आउने सूत्रबद्ध कथन हो । यी दुवैको प्रयोगले साहित्यिक कृतिमा नयाँ ज्ञान र नयाँ शक्ति थपिन जान्छ । वाक्यमा आलाङ्कारिक सौन्दर्य थप्नका लागि टुक्काको प्रयोग अनिवार्य मानिन्छ भने अभिव्यक्तिमा गहनता र व्यापकता थप्नका लागि उखानको प्रयोग अनिवार्य मानिन्छ । अझ कवितामा यसको प्रयोग गर्न सके

सुनमा सुगन्ध थपेजस्तो हुन पुग्छ । त्यसैले उखान टुक्काले अभिव्यक्तिलाई स्पष्ट पारेर भाषामा जीवन्तता दिने गर्दछन् । भाषिक मिठास उत्पन्न गराउन एवम् पाठकलाई जनभाषाको नजिक पुऱ्याउन कविले उखान टुक्काको चयन गर्नु अनिवार्य मानिन्छ ।

थेगो वा व्यक्तिको निजी भाषाको चयन

शैलीको एउटा मुख्य पक्ष थेगोको चयन पनि हो । लेखकले आफ्नो निजी उपस्थितिलाई वा आफ्नोपनलाई देखाउन यसको चयन गर्नु जरूरी मानिन्छ । थेगो वा निजी भाषाको चयनले अभिव्यक्तिलाई पृथक र साहित्यकारको व्यक्तित्वको पहिचान गराउँछ । साहित्यकारहरू आफ्नो व्यक्तिको सामर्थ्य प्रस्तुत गर्ने एवम् कृतिमा विभिन्न भावहरू उत्पन्न गर्न थेगो वा निजी भाषाको चयन गर्ने गर्दछन् ।

चिन्हको चयन

लेख्य चिन्हहरूले विभिन्न भावहरूलाई व्यक्त गरेका हुन्छन् । साहित्यमा त चिन्हहरूले गहिरो कुरालाई समेत सङ्केत गरेका हुन्छन् । सामान्यतः अभिव्यक्ति बोलेर र लेखेर दुई प्रकारबाट व्यक्त गरिन्छ । चिन्नको प्रयोग कथ्यभाषामा शरीरको हावभावबाट व्यक्त हुन्छ भने । साहित्यमा लिखित भाषाको प्रयोग गरिने भएकोले लेख्य चिन्हहरू ठाउँठाउँमा विभिन्न भावअनुसार प्रयोग भएका हुन्छन् । त्यसैले कवितामा पनि यिनीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सामान्य भाषामा लेख्य चिन्हहरू व्याकरणको नियमानुसार लेखिन्छन् । तर कवितामा विशिष्ट प्रभाव सिर्जना गर्नुपर्ने भने कविले व्याकरणिक नियमको उलङ्घन गर्छन् । यति भएर पनि लेख्य चिन्हहरूको अर्थपूर्ण ढङ्गाट प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

अग्रभूमिको निर्माण

रचनाको कुनै अंशलाई विशिष्ट बनाउन सो अंशमा विशेष बल दिनु नै अग्रभूमि निर्माण हो । अभिव्यक्तिलाई प्रमुख र आकर्षक बनाउन अग्रभूमिको निर्माण आवश्यक पर्छ । यसबाट अभिव्यक्तिमा विशिष्टता आउँछ, र पाठकको ध्यान आकर्षित हुन्छ । साहित्यिक भाषाको सिर्जना गर्न अग्रभूमि निर्माणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । रचनाको दुवै भागलाई विशिष्ट बनाउन त्यो भागमा विशेष बल दिनु नै अग्रभूमिको निर्माण हो । शैलीविज्ञानमा अग्रभूमि निर्माणको अवधारणाका प्रथम प्रतिपादक प्राग् स्कूलका भाषावैज्ञानिक मुकारोभस्की हुन् । उनले सन् १९३० मा यसको चर्चा गरेका थिए । 'कुनै पनि भाषा प्रयोगका क्रममा एउटै कुरा धेरैपटक वा धेरै पहिलेबाट प्रयोग प्रचलन हुँदै आएको खण्डमा त्यो यान्त्रिक बन्छ । त्यसबाट जोगाउन लेखकले त्यसको परम्परागत प्रयोग क्षेत्रमा परिवर्तन ल्याएर प्रयोगमा नयाँ सन्दर्भ दिनु अग्रभूमि निर्माण हो (दाहाल, २०५८:१३)' भाषिक अभिव्यक्तिलाई विशिष्टता प्रदान गर्न अग्रभूमि निर्माणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । 'शैलीविज्ञानमा अग्रभूमि निर्माणको बारेमा अध्ययन विश्लेषण कार्य गरिन्छ । अग्रभूमि निर्माण एउटा यस्तो युक्ति हो जसले अभिव्यक्तिमा ध्यानाकर्षण पैदा गराउँछ (अधिकारी, २०६२ :२७५)' रचनाकारले आफ्नो कृतिमा अग्रभूमिको निर्माण दुई तरिका विचलन र समानान्तरताबाट गर्न सक्छ ।

विचलन

लेख्य भाषाको अभिव्यक्ति व्याकरणिक नियमको सीमामा आवद्ध भएर प्रकट गरिन्छ । साहित्यिक कृतिहरूमा भाषिक नियमलाई पालना नगरेर त्यसको उलङ्घन पनि गरिएको हुन्छ । 'सामान्य भाषामा प्रयुक्त हुने सामान्य भाषिक नियमको अतिक्रमण, उलङ्घन वा व्यतिक्रमलाई विचलन भनिन्छ (दाहाल, २०५८: १३)' भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा साहित्यकारले निम्न क्षेत्रमा भाषिक विचलन गर्न सक्छ ।

कोशीय विचलन

कोशमा प्रस्तुत शब्दले मात्र रचनाकारले भाषिक अभिव्यक्तिको सामर्थ्यलाई वहन गर्न सकेन भने नयाँ शब्दको निर्माण र पुरानै शब्दको नौलो स्वरूप दिएर शब्दको संरचना नै भत्काउनुलाई कोशीय विचलन भनिन्छ । अतः यसलाई नयाँ शब्दको निर्माण गर्ने कार्य पनि भन्न सकिन्छ । शब्दकोशमा भएका शब्दले भावलाई वहन गर्न नसकेर नयाँ शब्दको निर्माण गर्दा कोशीय विचलन हुन्छ । जस्तै : चक्रेरो, फुलारू, चिथराईजेसन, आदि । काव्य विधामा यस्तो विचलन प्रायः हुने गर्छ ।

व्याकरणिक विचलन

भाषा र व्याकरण एकअर्कासँग सम्बन्धित भएर रहेका हुन्छन् । व्याकरणिक नियमका आधारमा भाषिक अभिव्यक्ति प्रकट गरिन्छ । प्रत्येक भाषाको आ-आफ्नै निश्चित व्याकरणिक व्यवस्था हुन्छ । 'साहित्यकारले आफ्नो कृतिमा भाषिक अभिव्यक्ति दिँदा व्याकरणको प्रचलित नियम र व्यवस्थामा नवर्द्धन पनि सक्छ । अर्थात् साहित्यकारले आफ्नो विशिष्ट भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा लिङ्ग, वचन, पुरुष, पक्ष, भाव वाच्य आदि व्याकरणात्मक धारा र वाक्य, उपवाक्य, पदक्रम आदि जस्ता

व्याकरणिक एकाइका नियमहरूको अतिक्रमण गर्छ। यस्तो अतिक्रमण नै व्याकरणिक विचलन हो (दाहाल, २०५८ : १३)। काव्य विधामा यो अनिवार्य मानिन्छ, र यसले काव्यात्मक सौन्दर्य प्रदान गरेको हुन्छ।

ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन

ध्वनिको उच्चारणमा मानकभन्दा छुट्टै प्रयोग गर्नु वा उच्चारण गर्नुलाई ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन भनिन्छ। 'भाषाको कुनै खास एकाइको उच्चारणमा मानकसँग स्पष्ट रूपमा छुट्ट्याउन सकिने अन्तर नै ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन हो (दाहाल, २०५८:पृ. १३)।' जस्तै ह्रस्वका ठाउँमा दीर्घ र दीर्घका ठाउँमा ह्रस्व उच्चारण हुनु यसको उदाहरण हो।

लेखन प्रक्रियात्मक विचलन

भाषिक अभिव्यक्तिको लेखनप्रक्रियामा रहने निश्चित व्यवस्थालाई अतिक्रमण गरिन्छ भने त्यसलाई लेखन प्रक्रियात्मक विचलन भनिन्छ। कृतिमा चित्रात्मक सौन्दर्य उत्पन्न गर्ने यस किसिमको विचलन देखिन्छ। लेखन प्रक्रियात्मक विचलनको प्रयोग विभिन्न प्रकारको देखिन्छ। जस्तै: डिको नदिनु, ठाडो गरी लेख्नु, चित्रात्मक रूपले लेख्नु आदि।

अर्थतात्विक विचलन

भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा अर्थमा आउने विचलनलाई अर्थतात्विक विचलन भनिन्छ। साहित्यिक कृतिको भाषा विशिष्ट प्रकृतिको हुने भएकाले यसलाई स्वभाविक मानिन्छ। अर्थका सन्दर्भमा देखिने यस प्रकारको साहित्यमा विशिष्टता प्रदान गर्ने हुनाले अन्य प्रकारका विचलन भन्दा अर्थतात्विक विचलनलाई साहित्यमा बढी सार्थक, उर्वरशील र सौन्दर्यमूलक ठानिन्छ। जस्तै : हावाको सन्देशले धानको बाला भुल्न थाल्यो।

भाषिकागत विचलन

मानकभाषा वा स्तरीय भाषाको क्रमसँग कुनै क्षेत्र विशेषको भाषालाई पनि स्थान दिनुलाई भाषिकागत विचलन भनिन्छ। रचनाकारले आफ्नो कृतिलाई विशिष्टता दिन वा कुनै खास क्षेत्रको विशेषताको चित्रण गर्नुपरेमा भाषिका विचलनको प्रयोग गर्दछ। जस्तै :

"कस्तो छ माइला दाइ ?" (गुमाने)

"मो माछ कि कान्जा, तो कोइले आइस् ?"

"...पोलेको घाउमा नुन ना छार् कान्जा, मो आधाम हो, क्षमा गर् ।" (धनजीते)

(मैनाली, छिमेकी)

प्रयुक्ति विचलन

एउटा स्थिति वा अवस्थामा प्रयोग गर्नुपर्ने भाषालाई अर्को अवस्था वा स्थितिमा प्रयोग गर्नुलाई प्रयुक्ति विचलन भनिन्छ। आफ्नो साहित्यिक कृतिलाई विशिष्टता प्रदान गर्न यसप्रकारका विचलनहरूको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ। जस्तै :

मान्छे क. मलाई रोग लाग्यो।

मान्छे ख. रोग लागेर के भो र अझै पिठो सकिएको छैन।

यी दुई वाक्यमा मान्छे कलाई रोग लाग्नु र मान्छे खले पिठो नसकिएको कुरा गर्नु फरक कुरा भएकाले यो प्रयुक्ति विचलन हो।

समानान्तरता

विचलनको ठिक विपरीतको भाषिक प्रयोगको स्थितिलाई समानान्तरता भनिन्छ। भाषिक विचलन प्रयोगगत विविधताका लागि वा कथनमा कलात्मक सौन्दर्यात्मक बनाउनका लागि आउने पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ।

समानान्तर भाषिक एकाइ र अर्थका तहमा हुने गर्दछ। यही आधारमा यसलाई दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

बाह्य समानान्तरता

कृतिको बाहिरी रूपमा देखिने ध्वनि, शब्द, रूप, पदावली, वाक्य, लय आदिको आवृत्ति नै बाह्य समानान्तरता हो। अनुप्रास यमकादि शब्दालङ्कारबाट बाह्य समानान्तरता कायम हुन्छ। भाषिक संरचनाको तहमा यस प्रकारको समानान्तरता प्रकट हुन्छ। जस्तै :

उदय भो कवि सन्त वसन्तको,

प्रकट भो छवि चित्र विचित्रको।

कास्की कर्कउलेको कुम्लो काँइलो कुम्लो कसेर कतातिर कसिएछ।

आन्तरिक समानान्तरता

कृतिभिन्न भावार्थ र वाच्यार्थको पक्षमा हुने आवृत्तिलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ। यस प्रकारको समानान्तरता कृतिको अर्थतात्विक तहमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ। जस्तै : गधालाई नुहाएर गाई बनाउन सकिँदैन। लाहुरेको क्रियाकलाप देखेर म हाँसे, रमाएँ र खुशी भएँ।

शैलीचिन्हक

निल्स एरिस एडक्विस्टले लिङ्गिस्टिक एण्ड स्टाइल भन्ने पुस्तकको अन डिफाइनड स्टाल : एन एसे इन अप्लाइड लिङ्गिस्टिक्स शीर्षकमा सर्वप्रथम शैलीविश्लेषणका लागि शैलीचिन्हकको धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। उनका अनुसार 'कुनै कृतिमा कमभन्दा कमपटक वा बढीभन्दा बढीपटक विशेष सन्दर्भमा देखिने सबै भाषिक एकाइहरूलाई शैलीचिन्हक भनिन्छ (शर्मा, २०५६:पृ. ३३)।' शैलीचिन्हकहरू विभिन्न स्तरहरूमा हुनसक्छन्। जस्तै: वर्णगत शैलीचिन्हक, लेख्यगत शैलीचिन्हक, रूपगत शैलीचिन्हक, शब्दगत शैलीचिन्हक, वाक्यगत शैलीचिन्हक, सङ्कथनगत शैलीचिन्हक अर्थगत शैलीचिन्हक आदि।

शब्दभण्डार

कुनै पनि कृतिको शैलीविज्ञानिक अध्ययनका क्रममा शब्दभण्डारको अध्ययनको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। नेपाली भाषाको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा यो संस्कृत भाषाबाट विकसित भएको हो। नेपाली भाषाका शब्दहरू कि त त्यही रूपमा आएका छन् कि त रूप परिवर्तन गरेर आएका छन्। संस्कृतबाट जस्ताको तस्तै आएका शब्दहरूलाई तत्सम शब्द भनिन्छ। संस्कृतबाट रूप फेरिएर आएका शब्दहरू तद्भव हुन्। कृतिमा यिनै तत्सम वा तद्भव शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ। भाषिक अभिव्यक्तिलाई कलात्मक र स्पष्ट पार्नको लागि साहित्यकारले विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ। शब्दहरूको प्रयोग गर्दा कुन स्रोतबाट आएका शब्दहरूको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा लेखकले सचेततापूर्वक चयन गर्नुपर्छ।

निष्कर्ष

कविता विधा सहित्यको व्यापक विधा हो। यस विधामा लेखकको रुची अनुसार सानो भन्दा सानो रचना पनि सिर्जना हुन्छ भने बृहत्तम् विशालकाय भएको कृति पनि रचना हुन्छ। यसमा सर्जकको क्षमताले भ्याएअनुसारको कृति रचना गर्ने स्वतन्त्रता रहेको हुन्छ। यसका लागि सर्जकमा प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यासको आवश्यकता पर्छ। काव्य रचना गर्दा त्यसको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रति सचेत हुनु जरुरी हुन्छ र त्यसमा नवीनताको खोजी गर्न लेखकले अध्ययनलाई जोड दिनु पर्छ। दीर्घ साधनाबाट सिर्जना भएको कृतिलाई समीक्षा गर्ने विभिन्न मान्यताहरूमध्ये शैलीविज्ञान आधुनिक भाषाशास्त्रीय मान्यता हो। शैलीविज्ञान कृतिकेन्द्रित भएर समालोचना गर्ने पद्धति हो। यसले कृति भित्रका विशेषताहरूलाई केलाउने कार्य गर्छ। शैलीविज्ञानलाई चिनाउन डायोनिशियस, क्विन्टिलियस, टी.एस.इलिपट, फर्डिनान्डा डी. सस्युर, टोड आदि विद्वानका महत्वपूर्ण छन्। नेपालीमा मोहनराज शर्माको स्थान महत्वपूर्ण छ। शैलीविज्ञानले साहित्यिक कृतिको संरचना बनेोट आदिलाई खोतल्छ र विश्लेषणद्वारा त्यसमा अन्तरनिहित कला सौन्दर्य र साहित्यिकताको उद्घाटन गर्दछ। शैलीवैज्ञानिक आधारमा कृति लेखन गर्नका लागि भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा पाइने विभिन्न प्रविधिको प्रयोग गरिन्छ। कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषणका क्रममा त्यस कृतिको विधागत प्रकृति, विश्लेषणको क्षमता, ज्ञान र त्यसको अध्ययनको सीमाहरूको महत्वपूर्ण हुन्छ। शैलीविज्ञानमा विकल्प चयन, अग्रभूमि निर्माण, विचलन, समानान्तरता र शैली चिन्हक आदिका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।
 अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
 गौतम, कृष्ण (२०५०), *आधुनिक समालोचना: अनेक रूप पठन*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन।
 ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६४), *सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन।
 थापा, मोहनहिमांशु (२०५०), *साहित्य परिचय*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन।
 प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०५२), *साभा समालोचना*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन।
 पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य सम्पा. (२०५८), *नेपाली वृहत शब्दकोश*, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र.।
 बन्धु, चूडामणि (२०५०), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन।
 शर्मा, मोहनराज (२०४८), *शैलीविज्ञान*, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र.।
 शर्मा, मोहनराज (२०५५), *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन।